

ВІДГУК

офіційного опонента доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії Запорізького національного університету Турченко Галини Федорівни на дисертаційну роботу **Терещенко Романа Анатолійовича** на тему **«Російсько-українська війна в політиці пам'яті України (2014 – 2022)»** подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія»

Актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Сучасна російсько-українська війна актуалізувала питання національної ідентичності. Війна змусила українців по-новому осмислити свою історичну пам'ять; стала переломним моментом у сприйнятті сучасних героїв України.

Дослідження російсько-української війни в політиці пам'яті України (2014-2022 рр.) актуалізуються кількома взаємопов'язаними чинниками: суспільно-політичними, безпековими, освітніми та науковими.

В умовах сучасної російсько-української війни відбулися докорінні зміни суспільної свідомості: відбувся відхід від радянськості і формується новий національний наратив. Отже, тема дисертаційного дослідження Терещенко Романа Анатолійовича є актуальною та перспективною в подальшій науковій розробці.

Отримані наукові результати можуть стати важливими аргументами в протидії пропаганді держави-агресора РФ, гібридних атак проти України.

Обґрунтування наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх наукова новизна.

Сформульовані Терещенко Романом Анатолійовичем наукові положення та висновки є обґрунтованими. Обрані дослідницькі завдання відповідають поставленій меті. Для досягнення мети й завдань дисертаційного дослідження дисертантом було застосовано комплекс

загальнонаукових, спеціально-історичних та емпіричних методів дослідження.

Наукову новизну роботи визначає те, що вперше в українській історіографії на рівні дисертаційного дослідження проаналізовано політику пам'яті у 2014-2022 рр. щодо російсько-української війни.

Отримані автором результати є новими та науково обґрунтованими.

Згідно до сучасних вимог дисертант має достатню кількість публікацій. Результати дисертації відображено у 5-ти фахових публікаціях та 3-х опублікованих матеріалах конференцій. Публікації автора мають прикладне значення. Положення, матеріали та висновки дисертації придатні до застосування у наукових, безпекових, освітніх та виховних цілях.

Отже, перед нами комплексна, багатопланова праця, присвячена аналізу процесів формування, інституціоналізації та реалізації політики пам'яті щодо подій російсько-української війни у 2014-2022 рр.

Оцінка змісту, завершеності й оформлення дисертації. *Обсяг та структура дисертації.* Структура роботи підпорядкована сформульованій меті та завданням роботи. Дисертація складається зі змісту, вступу, трьох розділів (8 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (344 позиції), 3 додатків. Загальний обсяг праці становить 246 сторінок.

При написанні роботи дисертант виконав основні нормативні вимоги. **У вступі** аргументовано доведено актуальність теми дослідження. Зазначено зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами, темами. Акцентовано увагу на науковій новизні одержаних в дисертації результатів та практичному значенні дослідження. У вступі сформульовано мету та завдання дослідження. Коректно визначено об'єкт, предмет, хронологічні рамки та територіальні межі дослідження.

У розділі 1 «Історіографічні, джерелознавчі та теоретико-методологічні підходи дослідження» автор запропонував поділ історіографічних джерел на такі групи: 1) праці теоретико-методологічного спрямування; 2) наукові праці, що розкривають механізми творення історичної пам'яті в незалежній Україні; 3) наукові розвідки, присвячені дослідженню російсько-української війни; 4) публікації, присвячені трансформації меморіальної політики в умовах російської агресії (стор. 28).

Розгляд історіографії проблеми автор починає з аналізу витоків осмислення пам'яті періоду античності та середньовічної філософії. Вважаємо сильною стороною роботи такий ґрунтовний аналіз історіографії питання.

Автором проаналізовано перші історичні праці часів незалежної України присвячені переосмисленню подій радянської доби в історії України. В цьому контексті варто згадати один з перших підручників незалежної України (Турченко Ф. Новітня історія України 1917-1945 рр. Підручник для 10 класу. К.: Генеза, 1994), в якому переосмислено події колективізації, сталінських репресій, Голодоморів, ролі ОУН і УПА, та Другої світової війни. У своїй книзі Ф. Турченко (Ф. Турченко Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. К.: Генеза, 2016) описує шалений спротив, який чинили антиукраїнські політичні сили підручнику, який одним з перших подав національний погляд на історію України 1917-1945 рр.

Дисертантом ретельно проаналізовано західну традицію меморіальних студій та її вплив на українських дослідників. Охарактеризовано праці українських науковців, присвячені дослідженню державної політики пам'яті в сучасній Україні. Дисертант зазначає, що найсуттєвіші зміни відбулися в 2014 р., коли фокус досліджень змістився

на вивчення процесів деколонізації та формування нового українського героїчного наративу.

На належному рівні охарактеризовано джерельну базу дослідження, у межах якої дослідник виокремив чотири основні групи (с. 40): 1) нормативно-правові акти, що фіксують законодавчу рамку декомунізації та комеморації; 2) діловодні матеріали установ (зокрема УІНП) та шкільні підручники, які розкривають механізми трансляції офіційної пам'яті; 3) медіаресурси, его-документи та об'єкти символічного простору (меморіали, мурали), що відображають формування «живої» пам'яті «знизу»; 4) соціологічні дані для вимірювання суспільної рецепції цих процесів.

Така джерельна база є цілком достатньою для розкриття означеної проблеми, забезпечення обґрунтованості і достовірності наукових положень, висновків і рекомендацій.

Тема дослідження має виразний міждисциплінарний характер, що визначило і методологію дослідження.

У підрозділі 1.2. дисертації аналізується понятійний апарат роботи. Автор зупиняється на визначенні базових понять: колективна пам'ять, історична пам'ять, національна пам'ять, комунікативна пам'ять, культурна пам'ять, політика пам'яті та ін.

Автором на основі аналізу наукових праць та історичних традицій запропоновано цілком логічні робочі визначення ключових понять: російсько-українська війна 2014-2022 рр.; політика пам'яті України щодо російсько-української війни 2014-2022 рр.

Автором залучено широке коло методів дослідження, які не носять декларативний характер, а «працюють» по всій роботі.

В підрозділі 1.3 аналізуються чинники (зокрема, Революція Гідності, війна на Донбасі, діяльність медіа та державних інституцій), механізми конструювання (декомунізація, топоніміка, музейництво та ін.) та етапи

формування політики пам'яті в Україні. Автором виділено такі групи чинників: історичні, суспільно-політичні, державно-інституційні та інформаційно-просвітницькі. В роботі охарактеризовано всі складові та особливості кожної з груп.

Автор ґрунтовно проаналізував історичний чинник формування політики пам'яті в Україні. Серед колективних травм виділяє Голодомор 1932-1933 рр., сталінські репресії, Другу світову війну, Чорнобильську катастрофу, сучасну російсько-українську війну. Як справедливо зазначає дисертант, кожна з цих травм стала символом історичної несправедливості, яка не повинна ніколи повторитися у майбутньому.

Історичний чинник формування політики пам'яті містить і позитивний компонент – подвиги українців у XX - XXI ст.: від героїв Крут до героїв сучасної російсько-української війни.

Систему освіти автор відносить до четвертої групи чинників, які впливають на формування національної пам'яті. Система освіти є дуже важливою у формуванні національної пам'яті. Країна агресор РФ робить надзвичайно багато в цій сфері. В наших публікаціях було проаналізовано зміни в системі історичної освіти на тимчасово окупованих територіях України включно з Кримом. РФ не шкодує коштів на випуск нових підручників, наповнених антиукраїнською пропагандою та виправданням агресивних дій РФ, яка начебто перебуває в ворожому оточенні Заходу, і вимушена захищатися від нього.

Українським студентам та викладачам вищих навчальних закладів можна тільки мріяти про таку кількість занять для дисципліни «Історія України», які відведено на вивчення історії Росії (у її спотвореному вигляді) для всіх без винятку спеціальностей в вищих навчальних закладах на тимчасово окупованих територіях та РФ – 144 аудиторні години протягом 2-х семестрів.

Дисертант цілком справедливо констатує, що, в інформаційному просторі розгорнулася «війна пам'ятей». РФ не жалкує жодних ресурсів для формування своєї спотвореної «реальності», маніпулюючи історичними фактами. Автор зазначає, що в Україні в умовах війни відбувається трансформація національної пам'яті у напрямку відмежування від імперських наративів.

У роботі прослідковано зв'язок між особою президента України і основними наративами політики пам'яті за його каденції. Так, наративи політики пам'яті за президентства В. Ющенка кардинально відрізнялися від політики пам'яті за президентства В. Януковича.

Дисертантом запропоновані такі етапи політики пам'яті в Україні: 1) 1991-2004 рр.; 2) 2005-2010 рр.; 3) 2010-2013 рр.; 4) 2014-2022 рр. Ці етапи стали відображенням пошуку компромісу між радянськими і національними складовими політики пам'яті в Україні.

Подана й авторська періодизація політики пам'яті про російсько-українську війну. Періодизація є цілком логічною й засвідчила еволюцію у напрямку відмови від імперських ідеологем.

У розділі 2 **«Організаційно-правові засади формування політики пам'яті в Україні»** висвітлено інституційні засади формування пам'яті про російсько-українську війну та формування нормативно-правового забезпечення політики пам'яті України щодо російсько-української війни.

Дисертант виділив державні (загальні та спеціальні) та недержавні (громадські, волонтерські, культурні та освітні установи та ін.) інституції, що здійснюють свою діяльність в сфері політики пам'яті в Україні.

Детально проаналізована діяльність президентів України, інших органів влади України (КМУ, Міністерство культури, Міністерство у справах ветеранів України, УІНП), органів місцевого самоврядування, музейних установ, громадських організацій ветеранів, волонтерського руху у сфері політики пам'яті.

Зрештою, можна погодитися з висновком, що у 2014-2022 рр. в Україні було здійснено масштабну інституційну перебудову у сфері політики пам'яті, що набула характеру багаторівневої системи й характеризувалася синергією державних інституцій та громадянського суспільства.

Дисертантом було систематизовано перелік ключових нормативно-правових актів, згуртованих відповідно до трьох напрямків:

- 1) правове визнання учасників збройного конфлікту та закріплення їхнього соціального статусу;
- 2) декомунізаційне законодавство;
- 3) формування правових засад комеморації – створення нового календаря пам'ятних дат.

Автором ретельно проаналізовано зміст ключових нормативно-правових актів названих напрямків.

Водночас показана й неоднозначна реакція Польщі на закони України про визнання УПА. Польща розцінила це як героїзацію організації, відповідальної за Волинську трагедію 1943-1944 рр. Сучасні політичні події 2026 р. засвідчують, що проблема залишається актуальною і сьогодні та вимагає коректного вирішення за участю двох держав.

Дисертант зупинився на визначенні правових наслідків декомунізаційного законодавства:

- 1) кримінальна відповідальність за виготовлення і поширення комуністичної символіки;
- 2) правова основа для заборони КП України;
- 3) правова база для подальшої деколонізації топоніміки.

Автор аналізує проблеми, що постали в нормативно-правовому забезпеченні. Серед них – надмірна множинність законодавчих актів; складна бюрократизація процедури підтвердження статусу учасника бойових дій; ситуативний характер формування календаря пам'ятних дат.

Розділ 3 «Напрямки меморіальної політики України щодо російсько-української війни» присвячений аналізу пам'яті як інструменту меморіалізації російсько-української війни. В розділі розглядається державна символіка та нагородна система як практика вшанування пам'яті та освітні і просвітницькі виміри щодо політики пам'яті про російсько-українську війну.

У роботі проаналізовано масив меморіальних практик і систематизовано маркування простору за трьома вимірами: 1) інституційний вимір; 2) просторовий вимір; 3) темпоральний вимір.

Дисертант зупиняється і на суперечностях, з якими був пов'язаний процес маркування (в Одесі, Києві та Харкові). Це свідчить про змагання різних версій пам'яті в Україні. Імперське та радянське минуле відходить не без складнощів.

Цілком виправдано приділено увагу аналізу масштабного формування нової символічної системи вшанування пам'яті війни, що включила в себе нагородну систему, комеморативний календар та публічні церемонії. Автором простежено гібридну модель комеморації: держава задавала нормативні рамки, а громадські ініціативи інколи випереджали офіційні структури.

Проаналізовано зміни до шкільних програм і підручників, проведено порівняльний аналіз чотирьох шкільних підручників з історії України щодо стратегій подачі матеріалу з теми російсько-української війни. Дисертант прослідковує зміни в термінах щодо опису подій 2014-2022 рр.: від обережного АТО до дефініцій «російсько-українська війна» та «збройна агресія».

У **висновках** узагальнено наукові пошуки автора, відображено повноту виконання завдань, поставлених у дисертаційному дослідженні. Висновки логічні та змістовні.

Список використаних джерел та літератури включає 344 позиції, з яких 49 – це англомовні та німецькомовні видання. Список представлений достатньою кількістю джерельних матеріалів та наукових праць.

Важливим дослідницьким компонентом дисертації є додатки, зокрема «Перелік нормативно-правових актів, що формували політику пам'яті України щодо російсько-української війни (2014-2022 рр.)», які систематизовано в таблицю відповідно до авторської класифікації напрямів нормотворчої діяльності (стор. 223-229).

Інший додаток «Фотоматеріали меморіалізації російсько-української війни в Україні (2014-2022 рр.)» містить фотоматеріали 14-ти конкретних об'єктів меморіалізації російсько-української війни, що були проаналізовані автором в дисертаційному дослідженні (стор. 230-244). Кожен з додатків починається з його короткого опису, що характеризує зміст представленого матеріалу та підхід до структури його подання.

Практичне значення роботи Результати дослідження можуть бути використані МОН, УІНП та МКІП. Так, УІНП та МКІП можуть їх використати для планування меморіальних стратегій повоєнного періоду. Обґрунтована автором фрагментарність нормативно-правового поля вимагає її систематизації. Результати дослідження можуть бути також використані МОН для розробки методичних рекомендацій щодо висвітлення російсько-української війни в навчальній літературі.

Дані про відсутність текстових запозичень та порушень академічної доброчесності (академічного плагіату, самоплагіату, фабрикації, фальсифікації). У дисертації та наукових публікаціях Терещенко Романа Анатолійовича не виявлено порушень академічної доброчесності. Текст дисертації та публікації є авторськими. Дві публікації написані у співавторстві.

Зауваження та побажання до дисертації.

1. На нашу думку, дисертаційне дослідження тільки виграло б, якщо б автор у підрозділі 3.3. не обмежився аналізом лише чотирьох підручників з історії України. Варто було проаналізувати висвітлення питання російсько-української війни в темі «Міжнародні відносини» у програмі МОН «Історія України. Всесвітньої історії для 11 класу, 2017 р.»; в програмі курсу «Україна і світ» та підручниках, що відповідають цим програмам: (наприклад, Гісем О. В. Всесвітня історія (профільний рівень): підручник для 11 кл. закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. Харків: Вид-во «Ранок», 2019. 240 с.; Полянський П. Всесвітня історія (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти / П. Полянський. Київ: Грамота, 2019. 256 с.; Мудрий М. М. Історія: Україна і світ: (інтегр. курс, рівень стандарту): підруч. для 11-го кл. закл. заг. серед. освіти / Мар'ян Мудрий, Олена Аркуша. Київ: Генеза, 2019. 304 с. та інші). Це розширило б джерельну базу для аналізу проблеми.

2) Можливо варто було б шкільні підручники (включно з підручниками з всесвітньої історії та з курсу «Україна і світ»), програми та методичні матеріали представити окремою групою джерел, а не об'єднувати в одну групу разом з діловодними матеріалами установ.

3) Наступне зауваження - щодо джерельної бази дослідження. На стор. 42 автор зазначає, що ним використано 4 основні групи джерел: 1) нормативно-правові акти, що фіксують законодавчу рамку декомунізації та комеморації; 2) діловодні матеріали установ (зокрема УІНП) та шкільні підручники, які розкривають механізми трансляції офіційної пам'яті; 3) медіаресурси, емо-документи та об'єкти символічного простору (меморіали, мурали), що відображають формування «живої» пам'яті «знизу»; 4) соціологічні дані для вимірювання суспільної рецепції цих процесів.

На стор. 40-41 теж зазначається, що наявні джерела за видовою ознакою варто поділити на 4 групи. Після чого названо, виділено курсивом та охарактеризовано 7 груп джерел: (нормативно-правові акти; інституційно-звітні та діловодні документи; публіцистичні джерела, медіаресурси та матеріали публічного простору; спогади та усна історія; соціологічні та статистичні дані; музейна наративізація; шкільні підручники з історії). Пояснення причин різних підходів до групування джерел немає.

4) Сучасна РФ докладает багато зусиль для формування своєї державної політики пам'яті щодо сучасної російсько-української війни, яку називають «спецоперацією». Дисертаційне дослідження значно виграло б, якщо б автором в першому розділі було проаналізовано історичні та публіцистичні твори авторів РФ, в яких викладено основні наративи країни-агресора щодо російсько-української війни. Це дало б можливість виявити та спростувати основні міфологеми російської пропаганди про т.зв. «спецоперацію», «київську хунту», «київських нацистів» тощо.

В цьому аспекті корисно було б також проаналізувати і сучасні шкільні підручники з історії, за якими навчаються діти в РФ та на тимчасово окупованих територіях України. Яким чином в цих підручниках охарактеризовано російсько-українську війну 2014-2022 рр.? Робота тільки виграла б, якщо б вдалося порівняти механізми трансляції офіційної пам'яті в українських та російських підручниках з історії.

Зрештою, у тексті наявні помилки та технічні похибки.

Вказані зауваження та побажання не впливають на позитивне враження від дисертаційного дослідження, що написане на високому теоретичному і практичному рівні. Дисертант досяг мети дослідження,

виконав поставлені перед собою дослідницькі завдання, обрану тему розкрив в повному обсязі.

Висновок щодо відповідності дисертації встановленим вимогам.

Дисертація Терещенко Романа Анатолійовича на тему «Російсько-українська війна в політиці пам'яті України (2014 – 2022)» є завершеною науковою працею, яка містить низку нових, актуальних та достовірних результатів. Зміст, структура, оформлення та кількість публікацій відповідають всім вимогам. Отже, дисертація відповідає вимогам наказу МОН України № 40 від 12.01.2017 р. «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» (зі змінами) та «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 44 від 12.01. 2022 р. (зі змінами від 21.03.2022, № 341 та 19.05.2023, № 502), а її автор Терещенко Юрій Анатолійович заслуговує присудження йому ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри давньої і нової
історії України та методики
навчання історії Запорізького
національного університету

Галина ТУРЧЕНКО

Підпис засвідчую:

Перший проректор Запорізького
національного університету
доктор юридичних наук, професор

Олександр БОНДАР